

SAİD PAŞA'NIN MİR'ÂTÜ'L-İBER ADLI ESERİ ÜZERİNE¹

Kabul Tarihi: 17.03.2016

Yayın Tarihi: 13.04.2016

İbrahim Halil TUĞLUK*

Öz

Osmanlı devletinde tarih ile ilgili birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerden bir kısmı Dünya tarihini konu edinen eserlerdir. Bu tür eserlerde genellikle insanlığın gidilebilen en eski tarihi kaynaklarına uzanılmaya çalışılır. Bu eserlerden biri de 19. yüzyılda dünya tarihini konu edinen Diyarbakırlı Said Paşa'nın Mir'âtü'l-İber adlı dokuz ciltlik eseridir. İstanbul'da Karabet ve Kasbar matbaasında 1304'te yayımlanan eser, tarih ilmi ve tarih ilminin yararlandığı yardımcı ilimlerle ilgili bilgi veren bir mukaddime ile başlar. Daha sonra insanlığın başlangıcından itibaren tarihin aşamalarını inceler.

Bu çalışmada Said Paşa'nın Mir'âtü'l-İber adlı eseri tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Said Paşa, Mir'âtü'l-İber, tarih, tarih yazıcılığı, mukaddime, muhteva.

ON THE WORK OF SAID PASHA CALLED MIR'ATU'L-İBER

Abstract

A lot of works about history have been written in period of Ottoman Empire. Some of these works are about the history of the world. In these works it is usually tried to approach to the oldest historical sources of the humanity as much as possible. One of these works that is belonging to Said Pasha from Diyarbakır is a work called Mir'atu'l-Iber written in 19th century which is about history of the world and consisting 9 books. The work that has been published in Karabet and Kasbar press in 1304 starts with an introduction that informs about history knowledge and auxiliary knowledge from which knowledge of history is benefitting. Afterwards it analyzes stages of the history beginning from humanity.

In this study, work of Said Pasha called Mir'atu'l-Iber will be introduced.

Key Words: Said Pasha, Mir'atu'l-Iber, history, historiography, introduction, content.

Giriş

Tarih; insan, zaman, mekân, olay/vakıa ve düşüncelerin bileşimidir. Tarihin kendisi kadar, onu aktarmak da aynı derecede önemlidir. Zira gelecek, geçmişe göre şekillenir ve bu şekillenme çoğunlukla tarih anlatımları, ya da tarih yazıcılığı vasıtasıyla gerçekleşir.

Tarih yazıcılığının kökeni çok eskilere dayanmaktadır. Geleneksel bir nitelik taşıyan tarih anlatımı, etkisini belirgin bir şekilde 19. yüzyıla kadar sürdürmüştür. Doğal olarak Dünya tarih yazıcılığının ilk döneminde mitos ve efsaneler hâkimdir. 19. yüzyılda Dünyada özellikle Avrupa'da meydana gelen gelişmeler tarihe farklı bir yaklaşım getirmiş, bu durum tarih yazıcılığını da etkilemiştir.² Dünya tarihinde meydana gelen bu değişimler, Osmanlı tarihi yazıcılığını da etkilemiştir. Devletin kuruluşundan yaklaşık bir buçuk asır sonra başlayan³ Osmanlı tarih yazıcılığı, ilk dönemde daha çok destanî bir nitelik taşıırken,

¹ Bu yazı, Said Paşa ve Süleyman Nazif Sempozyumu (26-27 Mart 2015 Diyarbakır)'unda sunulan tebliğin genişletilmiş hâlidir.

* Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, ihaliltugluk@gmail.com

² İber Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, 2. Baskı, Ankara, 2011, s. 27-38, 39-52, 80-96; Tahir Nakıp, *Osmanlı Devleti'nde Geç Dönem Tarih-i Umûmîler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 85-90.

³ "Osmanlı Devleti'nin günümüze ulaşan ilk standart tarihler, kuruluştan yaklaşık bir buçuk asır kadar sonra kaleme alındı Başta Âşıkpaşazâde olmak üzere, daha sonraki tarihçilere kaynaklık eden

Batı ile ilişkiler, matbaanın yaygınlaşması vb. etkilerle 19. yüzyılda önemli gelişmeler göstermiştir.

Osmanlı tarih yazıcılığı kapsamı açısından 1. Osmanlı Tarihi ve bunun alt kolları, 2. Târih-i umûmîler olmak üzere iki başlık altında incelenebilir. Osmanlı devletinde yukarıda ifade edildiği gibi, tarih yazıcılığı devletin kuruluşundan bir buçuk asır sonrasına tekabül etmektedir. Umumi tarihlerin yazımı daha geç vakitlerde yaygınlaşmakla birlikte, 15. yüzyılda umûmî tarihler yazılmıştır.⁴ Said Paşa da 19. yüzyılda umûmî tarih kaleme alan şahsiyetlerden biridir.

I. SAİD PAŞA HAYATI, ESERLERİ VE MİR'ÂTÜ'L-İBER

A. SAİD PAŞA HAYATI VE ESERLERİ

1248 / 1832'de Diyarbakır'da doğan Said Paşa'nın babası şair, münşî ve hattât Süleyman Nazif; dedesi şair İbrahim Cehdî'dir. Türk Edebiyatı'nın önemli şairlerinden Süleyman Nazif (1869-1927) ile Faik Ali Ozansoy (1875-1950) da Said Paşa'nın oğullarıdır. Said Paşa, bir yaşında babasını kaybetmiş, maddi imkânsızlıklar içinde tahsilini tamamladıktan sonra 1849'da on yedi yaşında iken Diyarbakır Tahrirat Kalemi'nde memuriyete başlamıştır. Daha sonra Vilâyet Tahrirât başkâtipliğine (1861), Mektupçu muâvinliğine (1866) ve Vilâyet mektupçuluğuna (1868) tayin edilmiştir. 1872'de Mülkiye paşalığı unvanı olan mirîmiranlık rütbesiyle Elazığ mutasarrıflığına getirilmiş, iki yıl sonra da Maraş mutasarrıflığına tayin edilmiştir. Muş, Siirt ve Mardin mutasarrıflıklarında da bulunmuş olan Said Paşa, üçüncü kez atandığı Mardin mutasarrıflığı görevinde iken burada vefat etmiştir. Said Paşa, memuriyet hayatında muktedir ve dürüst bir idareci olarak dikkat çekmiştir. Resmi görevleri dışında edebiyat, tarih ve matematikle de meşgul olmuştur. Başlıca eserleri: *Mir'âtü'l-İber*, *Mir'ât-ı Sıhhat*, *Hulâsa-i Mantık*, *Tabsiratü'l-İnsân*, *Nuhbetü'l-Emsâl*, *Mizânü'l-Edeb*, *Divançe-i Eş'âr*, *İlm-i Hesâb*, *Encümen-i Şu'arâ ve Diyarbakır Tarihi*'dir.⁵

B. MİR'ÂTÜ'L-İBER

1. Eserin Adı

Diyarbakırlı Said Paşa tarafından kaleme alınan Mir'âtü'l-İber, XIX. asırda kaleme alınmış dünya tarihi mahiyetinde bir eserdir. Mir'âtü'l-İber, "İbretlerin (Olayların) aynası" anlamına gelen Arapça "Mir'ât (Çoğulu Merâyâ) ve İber (İbret'in çoğulu) kelimelerinden oluşan Arapça bir tamlamadır. Yazar, eserin Mukaddimesinde eserinin ismini "Mir'âtü'l-

Yahşi Fakih'e ait *Menâkıb-ı Âl-i Osmân* ilk Osmanlı tarihi sayılabilir. XV. asrın ilk çeyreğinde Germiyanlı Ahmedî tarafından yazıldığı bilinen *İskendernâme*'nin sonuna derc edilen manzum *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân* ise günümüze ulaşan ilk yazılı kaynaktır." Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış" *FSM Üniversitesi İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1 (2013) Bahar. s. 272.

⁴ "1460'lı yıllarda tamamlanan Sükrullah'ın Behçetü't-Tevârih adlı eseri 13 bölümden meydana gelen umumî bir tarih olup son bölümü Osmanlı tarihine aittir." 39; Nakıp, *age.*, s. 46.

⁵ Said Paşa'nın biyografisi İdris Kadioğlu, "Diyarbakırlı Said Paşa Divanı, Divandaki Sade Türkçe Şiirler ve Şairin Hikmetli Beyitlerine Ali Emîrî Efendi'nin Yazdığı Nazireler", *Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elektronik Dergisi (DÜSBED)*, Nisan, 2009, YIL: 1, S. 1, s. 2; Ali Emîrî Efendi: *Esâmî-i Şu'arâ-yı Âmid / Ali Emîrî Efendi*; (hzl. Galip Güner-Nurhan Güner), Ankara, 2003. s. 29; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C.3, s.1608-1613; Kenan Erdoğan, *Diyarbakırlı Said Paşa Divanı*, Manisa 2004, s.7; Şevket Beysanoğlu, Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları, C. 2, s. 15.; Muhtar Tevfikoğlu, *Ali Emîrî Efendi*, Ankara, 1989, s.150; Mahmut Fidancı, *Said Paşa, Mizânü'l-Edeb*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986, s.15; Bilal Şanlı, *Osmanlı Dönemi, Diyarbakırlı Dîvân Şairleri*, Diyarbakır, 2013, s. 298-309.

İber” koyduğunu şu ifadelerle dile getirmiştir:¹ “... Veliyyü'n-ni'met-i bî-minnetimiz Şehenşâh-ı mu'azzam ve Halîfetu'llâh-ı fi'l-âlem Pâdişâhımız Gâzî Sultân Abdulhamîd Hân-ı Sâni Hazretlerinin cülûs-ı meyâmin-i me'nûs-ı hümâyûnları yevm-i mes'ûdundan beri me'ârif ve kemâlât-ı medeniyemizin terakkîsi emrinde meşhûd uyûn-ı umûm olan ikdâmât-ı celîle-i mülûkâneleri hayır-h'âhân ve terakkî-cüyân vatânın her birisi ve sa'y derecesinde emr-i me'ârifî hizmetkâr eylediği gibi “bu 'abd-i âciz dahi asr-ı kemâlât hasr-ı tâcdârîde zîver-i destgâh-ı intişâr olan âsâr-ı cedîdeye zamîme olmak üzere meşâğil-i zarûriyyeden ihtilâs-ı vakt etdikçe “Mir'âtü'l-İber” nâmıyla kaleme aldığım iş bu târîh-i umûmiyenin ebnâ-i vatâna hıdmet maksadıyla neşrine mübâşeret eyledim.” Bîdâ'imın noksânını mu'terif olduğumdan vukû'u bî-iştibâh olan hatîâtımın nazar-ı 'afv ve müsâmahaya makar ve niyet-i mutâla'a buyuracak zevâtın lutf-ı hatâ-pûşânelerinden ümîd ve temennî olunur.”⁶

2. Eserin Ciltleri

Dokuz ciltten oluşan Mir'âtü'l-İber, İstanbul'da Karabet ve Kasbar Matbaasında basılmıştır. Eserin ciltlerinin basılma tarihleri şöyledir:

Cilt	Hicri	Miladi
1. Cilt	1304	1888
2. Cilt	1304	1888
3. Cilt	1304	1888
4. Cilt	1304	1888
5. Cilt	1304	1888
6. Cilt	1305	1889
7. Cilt	1305	1889
8. Cilt	1306	1890
9. Cilt	1306	1890

⁶ Said Paşa, *Mir'âtü'l-İber*, C.1, s. 3.

Mir'âtü'l-İber'in Birinci Cildinin İç Kapağı

3. Dil ve Üslup

Eserin dili anlatılan konuya bağlı olarak değişiklik göstermekle birlikte çok sade bir dille yazıldığı söylenemez. Said Paşa, yer yer uzun, secili anlatımı hatırlatan cümleler kurmuştur. Tanım cümleleri ile tarihlerin verildiği cümleler daha kısadır. Yazar, yeri geldiğinde faydalı bilgiler türünden açıklamalara yer vermiş, böylece, tarihî bilgileri mevcut kaynaklardan / bilgilerden aktarma yoluna giderken, aynı zamanda kendi düşüncelerini anlatımın akışı içinde dile getirmiştir. Dolayısıyla eserden yazarın aktardığı konuyla ilgili düşünceleri, kanaatleri çıkartılabilmektedir.

4. Kaynaklar

Said Paşa, Mir'âtü'l-İber'i hazırlarken dinî, ilmî; eski, yeni birçok kaynaktan yararlanmış ve bu kaynakları da zikretmiştir. Kâinatın yaratılması hadisesini Kur'ân-ı

Kerîm ve Tevrat'tan delillerle anlatan yazar, arkeoloji vb. ilimlerin konu ile ilgili görüşlerini de aktarır ve görüşünü Furkân-ı Hakîm'in nassı yönünde belirtir.⁷

Said Paşa, dünyanın yaratılışı, Hz. Âdem ve ahvâli, Hâbil ile Kâbil gibi hadiseleri anlatırken Tevrat'tan yararlanmış. "Tebelbül-i Elsine" başlığı altında dillerin farklılaşması anlatılırken, hem Tevrat'tan aktarma yapılmakta hem de Ebü'l-Fidâ'nın ve İbn-i Haldun'un konuya ilişkin bilgileri aktarılmaktadır. Yazar, Mardinli Abdulselam Efendi'nin *Ümmü'l-İber* adlı tarih kitabının yanı sıra, Babil yazılarının 1847'de İngiliz Rolnison tarafından okunması örneğinde olduğu gibi, Batıdaki bazı gelişmelerden de yararlanmış.⁸

5. Şiir

Eserde az olmakla birlikte Türkçe, Arapça manzum parçalar vardır. Dördüncü cildin sonunda "Teşekkür-i Lutf-ı Âli-i Hazret-i Pâdişâhî" başlığı altında Sultan Abdülhamid'e teşekkür vardır.

*Kerâmet âb-ı sâfiye mu'âdildir hakîkatda
O âbın en zülâli haslet-i Abdülhamîd'dir*

*Refâh-ı âlemi te'mindir ma'nâ adâletde
O ma'nânın misâli Hazreti Abdülhamîd Hân'dır*⁹

Aşağıdaki iki beyit de methiye türünde kaleme alınmıştır:

*Pertev-i mihr ile envâr-ı kamerle rûz şeb
Parlayıp tâ ki donandıkça zemîn u âsmân*¹⁰

*Tâ Hazreti Abdülhamid Hân'ı Hudâ-yı müste'ân
Du'â-yı vâcibü'l-edâsıyla tezyin lisân-ı şükran eyledim*¹¹

6. Muhteva

Dokuz ciltten oluşan Mir'âtü'l-İber, umumi bir tarih kitabıdır. İnsanlığın yaratılışından itibaren tarihsel gelişimi; coğrafya, kültür, medeniyet ve tarihî hadiseler etrafında ele alır.

A. Mukaddime

Mir'âtü'l-İber, bir takdim yazısıyla başlar. Tevhîd ve salveleden sonra, Said Paşa, Sultan II. Abdülhamid'e övgülerde bulunur ve eserin kaleme alınış amacını dile getirir: "*Bu abd-i âciz dahi asr-ı kemâlât hasr-ı tâcdârîde zîver-i destgâh-ı intişâr olan âsâr-ı cedîdeye zamîme olmak üzere meşâğil-i zarûriyeden ihtilâs-ı vakt etdikçe "Mir'âtü'l-İber" nâmıyla kaleme aldığım iş bu târîh-i umûmiyenin ebnâ-i vatana hîdmet maksadıyla neşrine mübâşeret eyledim*"¹²

Takdim bölümünden sonra, *Mukaddime* bölümü gelir. "*İlm-i Târîh ile şu ilme yardım eden fûnûna müte'allik ta'rifât ve ma'lûmât-ı muhtasara*" başlığı altındaki Mukaddime bölümü kendi arasında sekiz başlık altında incelenmiştir ve yetmiş üç sayfadır. Bu bölümler şunlardır:

⁷ Said paşa, *age.*, C. 1, s. 77.

⁸ Said paşa, *age.*, C. 1, s. 60.

⁹ Said paşa, *age.*, C. 4, s. 304.

¹⁰ Said paşa, *age.*, C. 4, s. 305.

¹¹ Said paşa, *age.*, C. 4, s. 305.

¹² Said paşa, *age.*, C. 1, s. 2-3.

1. Bölüm: İlm-i Târîh-i Medenî:

Bu bölümde tarih ilmi tanımlanmış, bazı filozofların tarih ilmi ile ilgili tanımlarına kısaca yer verilmiş ve tarih yazıcılığının tarihsel gelişimine değinilmiştir.

Yazar, tarih ilmini, “*Medenî ümem ve büldânın vekâyı'ıyla her türlü havâdis-i kevnîyeyi bildirir.*” şeklinde tanımlamaktadır.

Said Paşa'ya göre târîh-i medenî,

- a. Umûmî (Genel)
- b. Husûsî (Özel)

olmak üzere ikiye ayrılır.

Umûmî tarih; beldeler ve insanlığın genel olarak önemli olaylarını ele alırken; husûsî tarih bir devlet ve memleketin veya bir kavmin yahut fertlerin olayları ve biyografilerini ele alır.

İnsanlığın fikirce ve şûnatça gelişim gösterdiği zamanlara kadar tarih ilminin yeterince önemsenmediğini belirten Said Paşa, insanlığın belirli gelişmelerden sonra, olanları unutmamak ve gelecek nesillerin nazarına göstermek gayesiyle tarih ilmine değer verdiğini belirtir. Dolayısıyla yazar, tarih ilmiyle medenileşme arasında sebep-sonuç ilişkisi kurar.

Yazar, daha sonra tarihin devirlere ayrılması üzerinde durur. Ona göre, tarihin başlangıcına kadar ki bu dönem yazının Fenikeliler tarafından icadına kadar geçen dönemdir ve insanlık tarihi açısından insanlığın cenîn dönemini ifade eder. Bu dönemde tek kaynak mukaddes kitaplardır. Müteahhirin tarihçiler (sonra gelenler), tarihin başlangıcından itibaren geçen zamanı; tufûliyyet, sabâvet ve recûliyyet olmak üzere üç bölüme ayırırlar:

- a. Tufûliyyet: Yazının icadından sonra tufûliyyet (çocukluk) devri başlar. Yunan Homeros (şiir) Ruyos (roman) bu dönemin tercümanlarıdır. (Homeros-Hilanikos arası üç buçuk asırdır. Hicretten evvel 15. asrın sonunda başlayan bu dönem 12. asra kadar devam eder.)
- b. Sabâvet: h.ö.1107'de doğan Heredot'la başlar. Yazar, Heredot'u tarihin babası saymakla beraber onun fikirlerinde fikir sağlamlığı ve düzeni görmez.
- c. Recûliyyet: Matbaanın ortaya çıkışı ile birlikte 18. asırda tarihin çocukluk dönemi bitmiş recûliyyet dönemi başlamıştır.

Said Paşa tarihin çocukluk dönemindeki tarihçilerin eserlerini, özellikle Heredot'un eserlerini tarihleri zamanlarına uydurdukları gerekçesiyle ve büyüklere yaptıkları methiyeler dolayısıyla kötü örnek saymıştır.

Yazar, aynı eleştiriyi Rum tarihçilerine de yapmaktadır. Hatta onların daha fazla dalkavukluk gösterdiklerini belirtir ve Tukididis ve Ağzanifon gibi tarihçilerin milletlerinin semavî oldukları düşüncesiyle birçok hurâfe ve hikâye uydurduklarını ifade eder. Yalnız aynı zamanda bir asker olan Tukididis girdiği savaşlara dair birçok gerçeği yazmıştır. Said Paşa, aynı zamanda bu dönem tarihçilerinin eserlerinin intizamını beğenir.¹³

Said Paşa, Fabius Victor ve Kanon'u ilk önemli eserler ortaya koyan tarihçiler olarak görür ve ilk düzenli eser ortaya koyan yazarın da (h.ö. 605) te ölen Romalı Titlüve olduğunu ifade eder.¹⁴

Yazar, Yunanlılardan sonra Roma İmparatorluğunda tarihçiliği ele alır. Avrupa'da tarihçiliğin tarihsel gelişimine değinir. Buna göre, 7. asırdan 11. asra kadar süren savaşlar, diğer ilimlerle birlikte tarih ilmini de olumsuz etkilemiştir. 11. asırdan sonra Avrupa'da pamuk kâğıt kullanımının artmasının hayvan derileri üzerine yazma zorunluluğu ortadan kaldırması ve iç barışın sağlanması nispeten eğitimi canlandırmıştır.

¹³ Said Paşa, *age.*, C. 1, s. 8.

¹⁴ Said Paşa, *age.*, C. 1, s. 8.

Matbaanın ortaya çıkışından sonra tarih ilmi de ilerlemiştir. Tarih, 18. asırda çocukluk dönemini bitirmiş, recûliyet (olgunluk) dönemine girmiştir. İnsanlık geleceğe bırakmak üzere, taşlar ve defineler bırakmış ve gelecekteki insanlar onları keşfetmiştir. Böylece Asur, Bâbil, Mısır medeniyetlerinden kalan eski eserlerin ortaya çıkartılması neticesinde tarih kitapları yazılmaya başlanmıştır.¹⁵

Avrupa’da tarihin bu gelişim seyrinden sonra Said Paşa, tarihin Araplardaki durumu üzerinde durmuştur. Yazara göre Araplarda tarih yoktu, ancak nesep ilmini bilen kişiler vardı.¹⁶ İslam fetihleri ilerleyip Abbâsî devleti teşekkül ettikten sonra tarihçiler ortaya çıkmıştır. Müslümanlar arasında ilim yaygınlaştıkça tarih ilmi de aynı derecede gelişmiş ve Yunancadan eserler tercüme edilmiştir. Said Paşa, ilk yetişen İslam tarihçilerinin adlarını zikrettikten sonra Keşfü’z-Zünûn’da 1300’den¹⁷ fazla âlimin kaleminden çıkmış tarih kitapları olduğu bilgisini vermiştir. Ancak yazara göre Hülâgu’nun Bağdad’ı, İspanyolların Endülüs’ü ve Timur’un Anadolu’yu istilalarında yakılan / imha edilen kitaplar sayılmadığından Keşfü’z-Zünûn’da eserlerin çok azının kaydedilmiş olduğu görülmektedir.

Said Paşa daha sonra, Avrupalı tarihçiler ile İslam tarihçileri arasındaki bir farklılığı ortaya koyar. Ona göre; Avrupalı tarihçiler, tarihi;

- a. Hz. Âdem’in yaratılışından Roma’nın yıkılışına kadar (376) : Kurûn-ı ûlâ
- b. Roma’nın yıkılışından (376) İstanbul’un fethine kadar (1453) : Kurûn-u vustâ
- c. İstanbul’un fethinden (1453) Fransız ihtilaline kadar (1789) : Kurûn-u uhrâ
- d. 1789’dan sonrası Asr-ı hadîs.

dönemlerine ayırırlarken,

İslam Tarihçileri; Hz. Âdem’in yaratılışından İslam dönemine kadarki zamanı ezmine-i kadîme (eski zamanlar) olarak kabul etmişlerdir.

Said Paşa tarihte, Osmanlının ortaya çıkışı ve Tanzimat’ın ilanını önemli bir dönüm olarak görmekte ve kitabını buna göre;

- a. Hz. Âdem’in yaratılışından İslam’ın başlangıcına kadar: Kurûn-ı ûlâ
- b. İslam’ın başlangıcından Osmanlı devletinin kuruluşuna kadar: h. 699 / m. 1299-1300: Kurûn-ı vustâ
- c. Osmanlı devletinin kuruluşundan h. 699 / m. 1299-1300 Tanzimat’ın ilanına kadar h. 1255 / m. 1839: Kurûn-ı uhrâ
- d. Tanzimat’ın ilanından sonra h. 1255 / m. 1839: Asr-ı hadîs

Yazar, bu sınıflandırmadan sonra Mukaddime bölümünü şu başlıklar altında ele almıştır:

1. Bölüm: Coğrafyaya Müte’allık Ma’lûmât

Yazar, coğrafya ile ilgili; “Coğrafya resm-i arz ma’nâsını hâvî lafz-ı Yunanîdir. Sath-ı arzın âhvâlinde bahs eden ‘ilme denilir. Şu ‘ilm coğrafya-yı riyâzî ve coğrafya-yı

¹⁵ Said Paşa, *age.*, C. 1, s. 11-12.

¹⁶ “... şu’ârâ-yı Arab’ın inşâd etmiş oldukları fahriyeler ve mersiyeler vuku’ât-ı mezkûrenin unutulmamasına medâr olarak vekâyi-i câriyece durûb-ı emsâl ittihâz eyledikleri sözlerin mevridlerine taalluk eden hikâyât ve rivâyât dahi mazbût idi. Fakat târîh kitâbları yoktu.” Said Paşa, *age.*, C. 1, s. 12.

¹⁷ “Kâtip Çelebi ‘nin Keşfü’z-zünûn adlı klasik eserinde dokuz yüz on dördtür” İbrahim Şirin, *Osmanlıda Tarihin Anlam Arayışı*, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi), 2000, S. 11, s. 558.

tabi'î ve coğrafya-yı siyâsî nâmlarıyla üç kısma münkasımdır.”¹⁸ şeklinde kısaca bilgi verdikten sonra coğrafya ilminin Batı dünyası ve İslam dünyasındaki gelişimi üzerinde durur.

2. Bölüm: Jeolojiye Dair Ma'lumât-ı Muhtasara

Said Paşa, bu bölümde Jeoloji ilmine dair geniş bilgiler verip yaklaşık 25 sayfada jeoloji ilmi ve dünyanın oluşumu hakkında ortaya konan düşüncelere yer verir.

3. Bölüm: Arkeoloji

Yazar, arkeoloji ile ilgili olarak; “Arhiyoloji lafzı Yunanîdir. Eşyâ-yı kadîmeden ve ‘ale’l-husûs âsâr-ı beşeriyeden bahs eden ‘ilme denilir. Âsâr-ı beşeriyeden insânın zamân-ı zuhûru hakkında Avrupa hükemâsının istidlâl eyledikleri şeyler mebhas-ı sâbıkta yazıldı. Şu makâlede insânın yeryüzünde zuhûrundan devr-i târîhe kadar sebkat eden edvârından ve şu devirlere müte‘allik âsâr ile memâlik ve ümem-i kadîmenin keşf edilmiş olan âsâr-ı târîhiyelerinden bahs olunacaktır.”¹⁹ şeklinde yaptığı kısa girişten sonra arkeolojinin tarihi gelişimi üzerinde durmuştur.

4. Bölüm: Cins-i Beşerin İnkisâmı

Bu bölümde yazar, insanlığın tasnifini ele almıştır. Yazar, Gövye'nin ırklar teorisini daha doğru bulur: Ona göre ırklar, Kafkasî (Beyaz) Moğolî (Sarı), İsyobî (Siyah) olmak üzere üçe ayrılır.

5. Bölüm: Tavâif-i Beşeriyenin Yer Yüzünde Sûret-i İntişârı

Yazar bu bölümde, Nuh tufanından sonra onun oğullarının Dicle ve Fırat arasına yerleşmelerini şu şekilde anlatır: “Tufân hâdisesi ‘azîmesinden sonra Hazret-i Nüh ‘aleyhi’s-selâm oğulları Sâm, Hâm, Yâfes vesâ’ir ‘âilesiyle beraber sefîneden çıkıp Dicle ve Fırat nehirlerinin aralarında vâki’ arz ve Sincâr-nâm mahalle ‘azîmet ve orada tavattun etmişlerdir.”²⁰

6. Bölüm: Cins-i Beşerin Lugât Cihetiyle Taksimâtı

Tek bir asıldan doğan diller, kavimlerin ortaya çıkmasıyla aslından ayrılmış, dillerde farklılıklar ortaya çıkmış; Turânî, Aryânî ve Sâmiye namlarıyla üç dil ailesi ortaya çıkmıştır. Yazar, bu düşüncesini şöyle dile getirmiştir: “Cins-i beşeriñ lugât-ı muhtelifesi bir asıldan neş’et etmiş olduğu hâlde temâdi-i ecyâl ile hâsıl olan tagayyürât ve ihtilafât asl-ı mezkûrun fikdânına sebep olmuş ve elsinede ihtilâfîñ husûlünden sonra lugât-ı beşeriye lugât-ı asliye i‘tibârıyla Turaniyye, Aryaniyye, Sâmiyye namlarıyla üç ‘âile i‘tibâr olunmuştur”²¹

7. Tevârîh-i Müsta‘mele Hakkında Ma'lumât-ı İcmâliyye

Tufân veya bir devletin ortaya çıkışı gibi önemli olayların tarihî başlangıçlar için esas alındığını ifade eden Said Paşa, kronoloji hakkında bilgi vermekte ve kronolojiyi: “Tarihlerin vaz‘iyyât ve hesâbâtını bildiren ilimdir.”²² şeklinde tanımlamaktadır. Said Paşa, kitabında tarih olarak, hicrî takvimi esas almıştır.

Mukaddime bölümünden sonra, Said Paşa'nın, Mir'âtü'l-İber'inin dokuz cildinin muhtevası şu şekildedir:

¹⁸ Said Paşa, *age.*, C.1, s.15.

¹⁹ Said Paşa, *age.*, C.1, s.54.

²⁰ Said paşa, *age.*, s. C.1, s.54.

²¹ Said paşa, *age.*, s. C. 1, s. 60-61.

²² Said paşa, *age.*, s. C. 1, s. 66.

1. Cilt

Mukaddimededen sonra birinci ciltte; Hilkat-i Âlem, Cin kavmi ve İblîs'in yaratılışı, Hz Âdem'den Hz. İsa'ya kadar büyük peygamberlerin hayatı, dillerin değişmesi, Yahudi milletinin ahvâli konularına yer verilmiştir. Bu cildin ikinci bölümünde Asya Kıtası, Mezopotamya, Bâbil, Asur, Farslar, Pişdadiyan, Med, Sasaniyan devletleri Eski Farsların medeniyet ve mezhepleri üzerinde durulmaktadır.

2. Cilt

Hind, Çin, Suriye, Fenike, İsrailoğulları, Tataristan, Türkistan coğrafyası, Küçük Asya ve Arap yarımadası bu ciltte anlatılmaktadır. Bu bölümde, Arapların gelirleri, özellikleri belâgat ve diyânetleri üzerinde durulmuştur.

3. Cilt:

Afrika ve Avrupa kıtaları anlatılmaktadır.

4. Cilt

Dördüncü ciltte Bizans imparatorluğu, Rumlar, İspanya, Almanya, Portekiz, Fransa, İngiltere, felsefe tarihi ve ortaya çıkan yenilikler anlatılmaktadır.

5. Cilt

Beşinci ciltte ayrıca bir Mukaddime ve Lâhika-i Mukaddime bölümü vardır. Bu bölümde Hz. Peygamber (SAV)'in doğumundan başlayarak hayatı (siyeri) anlatılmaktadır.

6. Cilt

Hazret-i Ömer'in hilâfetinden başlayarak, meydana gelen hadiseler anlatılmaktadır. Bu cilt "Hazreti Hasan'ın Hilâfeti ve Mu'âviye'nin Terk-i Hilâfet Buyurması" bölümüyle bitmektedir.

7. Cilt

Fezleke ve Muhâkeme-i Târihiyye (Devlet-i Emeviyye Târîhi) ile başlamaktadır. Halifelerin hayatı, Havâric ve Şî'â Vukû'âtı, Irak coğrafyası ve tarihi bu ciltte anlatılmaktadır.

8. Cilt

Bu cilt "Cezîre-i Mâ-beyne'n-nehreyn Dâiresinin Kurûn-ı Vustâ Târîhi" ile başlar. Cizre, Diyarbakır, Musul, Fars, Horasan, Selçuklular, İsfahan coğrafyası ve tarihi ayrıca İsmâiliyye hükümeti'nin tarihi anlatılmaktadır. Bu cildin Diyarbakır ile ilgili bölümünde; Diyarbakır havalisinde yaşanan kıtlık, Ergani'de demir çıkarılması ve Diyarbakır'daki bazı gelişmeler yıl yıl verilmiştir.

9. Cilt:

"Taberistân Coğrafyasıyla Vekâyi-i Târihiyyesi" bölümü ile başlayan bu ciltte Cürcan, Mazenderan, Kirman, Fars, Azerbeycan, Afganistan, Gazne, Türkistan, Harezm, Mâverâü'n-nehr'in tarihi anlatılmaktadır.

7. Eleştiriler

Mükrimin Halil Yinanç, Said Paşa'yı ve kaleme aldığı Mir'âtü'l-İber adlı eseri, oldukça sert ve alaycı bir üslupla eleştirmiştir. Mir'âtü'l-İber'i naklî mahiyette bir eser olarak değerlendiren Yinanç, Said Paşa'yı "Arap ve İran lisanlarına pek iyi vakıf olduğu

hâlde eski İslâm vakâyinâmeleri üzerinde hiç çalışmamasından ve hatta elindeki basma birkaç me'hazı bile iyice tetkik etmediği için (Yinanç, 1940: 582) eleştirir. Mir'âtü'l-iber'i ise "derin ve bir tettebbua mâlik olmadığı anlaşılın Said Paşa'nın eseri, memleketi olan Diyarbakır hıttasına ait bahisler bile sahiif ve fâhiş yanlışlarla doludur. Hulâsa Said Paşa'nın eseri hatalarla dolu amî bir kitaptan başka bir şey değildir." (Yinanç, 1940: 582) şeklinde değerlendirenerek eserin ilmî yetkinlikten yoksun olduğu düşünçesini ileri sürmektedir.

Sonuç

Said Paşa'nın Mir'âtü'l-İber adlı eseri, bir dünya tarihi olmasının yanı sıra Anadolu medeniyeti, İslam medeniyeti ve yerel bölge (Diyarbakır ve havalisi) ile ilgili değerli aynı zamanda düzenli bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Yazar, kâinatın yaratılışından başlayarak Dünya tarihini ve kıtaları kronolojik olarak göz önünde bulundurarak anlatır. Mukaddes kitaplardan özellikle Kur'ân-ı Kerim ve Tevrat'tan yararlanan şair, aynı zamanda hadis, İslam âlimleri, filozoflar, bazı ilmî gelişmeler ve diğeri tarih kitaplarından alıntılar yapmıştır. Üzerinde yeterince çalışmalar yapılmamış olan eserin ilim dünyasına kazandırılması yararlı olacaktır.

Kaynakça

- Ali Emiri Efendi: *Esâmî-i Şu'arâ-yı Âmid / Ali Emîrî Efendi*; (hzl. Galip Güner-Nurhan Güner), Ankara, 2003.
- Beysanoğlu, Şevket, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, C. II, İstanbul, 1957, s. 15.
- Erdoğan, Kenan, *Diyarbakırlı Said Paşa Divânı*, Manisa 2004.
- Fidancı, Mahmut, *Said Paşa, Mizanü'l-Edeb*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. 3, Ankara, 2002, s. 1608-1613.
- Kadıoğlu, İdris, "Diyarbakırlı Said Paşa Divanı Divandaki Sade Türkçe Şiirler ve Şairin Hikmetli Beyitlerine Ali Emiri Efendi'nin Yazdığı Nazireler", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elektronik Dergisi (DÜSBED)*, Nisan, 2009, YIL: 1, S. 1, s. 2.
- Nakıp, Tahir, *Osmanlı Devleti'nde Geç Dönem Tarih-i Umûmiler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 85-90.
- Özcan, Abdülkadir, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış" *FSM Üniversitesi İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1 (2013) Bahar. s. 272.
- Şanlı, Bilal, *Osmanlı Dönemi, Diyarbakırlı Divân Şairleri*, Diyarbakır, 2013. (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 298-309.
- Tevfikoğlu, Muhtar, *Ali Emîrî Efendi*, Ankara, 1989.
- Yinanç, Mükrimin Halil, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.